

Kari Teräs

Liikeverkostot

Verkostonäkökulman lupaus

Sosiaalisten liikkeiden tutkimuksessa on viime vuosina vannottu verkostonäkökulman nimiin. Monet tutkijat ovat vakuuttuneita, että sosiaalisten verkostojen käsite sisältää suuria mahdollisuuksia liiketutkimuksen ikuisuusongelmien ratkaisemisessa. Ns. uusien liikkeiden tutkimuksessa verkostonäkökulma on tuottanut lupaavia tuloksia, mutta sitä on sovellettu myös perinteisempiin kansanliikkeisiin.¹ Uusiin käsitteisiin ja lähestymistapoihin ladataan usein liian suuria odotuksia. Ne saattavat jäädä pelkiksi lupauksiksi, mutta olennaista on uusien kysymysten asettaminen, itsestään selvyyskinä pidettyjen seikkojen katsominen uudesta perspektiivistä.

Pohdin tässä artikkelissa verkostonäkökulman mahdollisuuksia liiketutkimuksessa käyttämällä esimerkkinä suomalaisen ammattiyhdistysliikkeen varhaisvaiheita. Tarkoituksena on miettiä ensinnäkin sitä, minkälaisiin ”perinteisiin” liiketutkimuksen ongelmiin sosiaalisten verkostojen käsite voisi tuoda valaistusta, ja toiseksi sitä, minkälaisia ”uusia” tai ainakin merkittäviä tutkimuskysymyksiä käsitteen avulla voi nostaa esiin. Mobilisoitumisvaiheessa oleva ammattiyhdistysliike tarjoaa runsaasti sellaisia kysymyksiä, joihin ei perinteisemmillä lähestymistavoilla, esimerkiksi organisaatiohistorialla, ole löytynyt tyydyttäviä vastauksia. Sosiaalista verkostoista käytävän keskustelun kannalta kohde on sikäli kiinnostava, että kyse on ajasta jolloin ”vanha” liike oli ”uusi”.

Suomalaiseen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun ammattiyhdistysliikkeen sisältyy liiketutkimuksen kannalta mielenkiintoisia piirteitä, joista osa sopii luonnehtimaan myös kehittyneempien Länsi-Euroopan teollisuusmaiden ammatillista liikettä:

- 1) Ammattiyhdistysliikettä luonnehti suhteellisen alhainen muodollinen järjestäytyminen: useimmilla aloilla ja paikkakunnilla vain pieni vähemmistö työntekijöistä kuului ammatillisiin järjestöihin.

- 2) Poliittisen joukkoliikkeen oloissa, erityisesti vuoden 1905 suurlakon jälkeen ja ”vallankumousvuoden” 1917 keväällä tapahtui voimakkaita ja lyhytaikaiseksi jääneitä järjestäytymisvyöryjä, jolloin ammatillinen järjestäytymisaste kohosi useilla aloilla erittäin korkeaksi: selkeä enemmistö työntekijöistä otti jäsenkirjan – mutta etupäässä lyhyeksi aikaa.
- 3) Ammatillisten järjestöjen jäsensuhteet olivat epävakaisia: suhdanne- tai tilapäisjäseniä oli runsaasti.
- 4) Ammatillisten järjestöjen ulkopuolella tai niihin löyhästi liittyen esiintyi sangan paljon kollektiivista toimintaa, palkkaliikkeitä ja työtaisteluita, joiden osanottajista huomattava osa oli organisaatioiden näkökulmasta järjestäytymättömiä.
- 5) Työsuhteiden kollektiiviset sääntelyjärjestelmät, työnantaja- ja työntekijäjärjestöjen väliset neuvottelu- ja sopimussuhteet, olivat paikallista, epävakaita ja rajoittuivat pääasiassa ammattitaitoista työvoimaa käyttäville aloille tai kausityöammatteihin; teollisuuden työntekijät eivät tunnustaneet ammattiyhdistyksiä neuvottelu- ja sopimuskumppaneiksi.

Näistä seikoista voi vetää sellaisen johtopäätöksen, että ammattiyhdistysliike oli heikko ja että sen vaikutus työsuhteiden ehtoihin vähäistä tai ainakin erittäin altaista suhdanne- ja kausivaihteluille. Samalla niistä käy ilmi, että laajasti ymmärrettyyn ammattiyhdistysliikkeeseen kuului huomattavasti suurempi joukko ihmisiä kuin muodollisiin järjestöihin. Oli olemassa useita erilaisia tapoja sitoutua tai osallistua liikkeen toimintaan. Vaikka organisoitumista ei tule ymmärtää pelkästään muodolliseksi, on kuitenkin otettava huomioon ammatillisten järjestöjen itseymmärrys, jossa muodolliselle järjestäytymiselle annettiin suoraan ylimaallisia merkityksiä.²

Yllä mainitut piirteet antavat aiheen tehdä useita – yleensäkin liiketutkimuksen kannalta relevantteja – kysymyksiä: Mistä voidaan löytää liikkeen valtaresurssit, jos ne eivät olleet vahvoissa organisaatioissa? Mihin perustui se, että lähes lepotilassa ollut liike saattoi nousta hetkessä merkittäväksi voimatekijäksi työsuhteissa? Mikä osuus järjestäytymättömillä – liikkeeseen muodollisesti kuulumattomilla – oli ammattiyhdistysliikkeen kokonaisuudessa?

Sosiaalisten verkostojen käsite herättää lupauksia päästä entistä syvemmin

käsiksi liikkeen edellytyksiin, siihen sosiaalisten suhteiden kenttään, josta liike syntyi, josta se ammensi voimansa ja jonka hallinnasta sen kehitys pitkälti riippui. Verkostonäkökulmassa ollaan kiinnostuneita yksilön ja yhteiskunnallisten rakenteiden välisestä vuorovaikutuksesta; tarkoituksena on tehdä näkyväksi sellaisia sosiaalisia suhteita, joihin ei perinteisen liiketutkimuksen keinoilla ole päästy riittävän syvällisesti käsiksi. Verkostonäkökulmalla pyritään siihen, että sosiaalista liikettä ei määritellä kapeasti ja poissulkevasti sen myöhemmän kehityksen perusteella, vaan paneudutaan ennakkoluulottomasti siihen, minkälaisia sosiaalisia verkostoja esiintyy liikkeen ”sisällä”, ”alapuolella” tai ”rinnalla”. Risto Alapuron mukaan verkostonäkökulma sisältää prospektiivisen lähtökohdan, jossa ”muotoilu on avoin, eteenpäin katsova”. Hänen mielestään sen ”avulla voi päästä kiinni prosessiin, joka *eräissä tapauksissa* mutta ei aina synnyttää sosiaalisia liikkeitä tai muuta kollektiivista toimintaa”. Tässä ei lähdetä ”jo olemassa olevista liikkeistä vaan liikkeiden kehkeytymisestä”.³

Varhaisen ammattiyhdistysliikkeen esiin nostamia ongelmia voi lähestyä tukeutumalla italialaisen sosiaalisten liikkeiden tutkijan Alberto Meluccin teoriaan ”uponneista” tai ”piilossa olevista” verkostoista ja niiden suhteista kollektiiviseen identiteettiin. Hänen mukaansa sosiaalinen liike kytkeytyy arkeen toisaalta siihen kuuluvan merkityksenannon ja toisaalta henkilökohtaisen vuorovaikutuksen kautta.⁴ Näistä edellinen tuntuisi olevan yleisempi ja vahvempi eikä välttämättä edellyttä välitöntä tai ainakaan jatkuvaa henkilöidenvälistä kanssakäymistä. Teoria haastaa käyttämään hyväksi arjen historiaa kansanliikkeiden tutkimisessa, mikä ei ole suinkaan tavallista yhdistyshistoriaan vahvasti kiinnittyneessä perinteessä. Arjen historia pyrkii etenemään suurten yhteiskunnallisten rakenteiden taakse, sisälle ja alapuolelle ja löytämään niitä keinoja ja muotoja, joilla ihmiset ovat pyrkineet erilaisissa yhteiskunnallisissa valtarakenteissa ottamaan haltuunsa omaa elämäänsä sekä hallitsemaan ajan ja tilan koordinaatistoa. Arjen historia ei korvaa perinteistä liiketutkimusta vaan pikemminkin täydentää ja tuo sen piiriin uusia teemoja. Jos sosiaalinen liike ja ihmisten arki ovat tekemisissä toistensa kanssa, on tähän suhteeseen pyrittävä pääsemään käsiksi. Lähtökohta on hedelmällinen myös arkipäivän historian kannalta, koska valtarakenteet tai yhteiskunnalliset liikkeet ovat usein jääneet sen näköpiirin ulkopuolelle.⁵

Verkostonäkökulmassa katse suuntautuu pikemminkin alhaalta ylös kuin ylhäältä alas. Ammattiyhdistysliikkeen kannalta siinä kiinnitetään huomio muun muassa siihen, minkälainen asema ammatillisella organisoitumisella tai kollektiivisella toiminnalla oli työntekijäin arjen hallinnan kannalta: milloin ja miksi syntyi kollektiivisen toiminnan tarvetta ja milloin ja miksi ammattiyhdistysliikkeeseen sitoutuminen aktualisoitui? Samalla tulee välttämättömäksi etsiä vaihtoehtoisia yksilöllisiä ja kollektiivisia tapoja tyydyttää tarpeita ja ajaa intressejä. Ne saattoivat toimia samaan suuntaan kuin liike tai olla ristiriidassa sen ajan-kohtaisten pyrkimysten kanssa. Voidaan olettaa, että ammattiyhdistysliikkeellä tuskin on aina ollut samankaltainen tai yhtä suuri merkitys ihmisten arkisen toimeentulon kannalta. Yksilöllisen ja kollektiivisen toiminnan välinen suhde on vaihdellut erilaisissa historiallisissa tilanteissa.

Ammattiyhdistysliikkeen näkökulmasta relevantteja ”piilossa olevia” verkostoja voi lähteä etsimään ainakin kahdesta suunnasta: toisaalta liikkeen alapuolelta ja toisaalta sen rinnalta. Ensiksi mainitussa tapauksessa kyse on niistä sosiaalisista suhteista, joita syntyi suoraan työssä. Perinteisempää – ja edelleenkin pätevää – käsitettä käyttäen voi puhua työyhteisöjen merkityksestä: minkälaisissa yhteisöllisissä rakenteissa liikkeen edellytykset syntyvät? Toisessa tapauksessa katse suunnataan työn sisältä sen ulkopuolelle, sellaisiin sosiaalisiin suhteisiin, jotka syntyivät ja vaikuttivat vapaa-ajalla tai liittyivät esimerkiksi perheissä tai asuinyhteisöissä muodostuneisiin sosiaalisen kanssakäymisen muotoihin. Esimerkiksi ns. yhden tehtaan yhdyskunnissa nämä kaksi sfääriä liittyivät monin sitein toisiinsa, mutta niillä oli useiden tutkimusten mukaan merkitystä myös kaupunkimaisissa olosuhteissa, joissa työ ja asuminen olivat erottuneet usein selvemmin omiksi elämänalueikseen. Perinteisissä työläiskaupunginosissa työpaikat olivat läsnä, vaikka tehtaat eivät kontrolloineet työntekijöidensä asumista paternalistisessa hengessä samalla tavalla kuin maaseutumaaisissa tehdasyhdyskunnissa. On syytä kuitenkin ottaa vakavasti sellaiset puheenvuorot, joissa painotetaan asuinalueiden heterogeenisyyttä ja tiettyä välimatkaa työn ja asuinyhteisöjen välillä; työn, asumisen ja perheen päällekkäisyyttä ei tule ottaa annettuna.⁶

Työhön uponneet verkostot

Vaikka varhainen ammattiyhdistysliike oli osa ”kokonaistyöväenliikettä”, johon kuului myös poliittinen ja osuustoiminnallinen haara, ja sen pääasialliseksi toimintaympäristöksi hahmottuivat vähitellen työ, työpaikat ja työsuhteet. Liikkeen julkilausuttuna ja melko tarkasti rajattuna tehtävänä oli ajaa ihmisten palkkatyöhön liittyviä intressejä sekä suoraan työpaikoilla että erilaisissa yhteiskunnallisen päätöksenteon portaissa. Ammattiyhdistysliikkeen toiminnan ehtona oli oikeus *edustaa* kollektiivisesti määrättyä työntekijäryhmää, ajaa sen *yhteisiä* etuja. Työntekijät valtuuttivat liikkeen edustamaan itseään joko liittymällä järjestöihin tai osoittamalla muulla tavoin, että ammattiyhdistyksellä oli oikeus puhua koko kollektiivin puolesta työnantajaan päin.

Suomalaisissa 1900-luvun vaihteen työsuhteissa, jotka perustuivat pääosin yksityisen työntekijän ja työnantajan kahdenvälisyyteen, ei ammattiyhdistysten kyky ja mahdollisuus edustaa työntekijöitä ollut mitenkään kirkossa kuultu asia. Tärkeämpää oli työntekijäin kyky ja halu toimia suoraan työsuhteissa: ammattiyhdistysliike tukeutui nimenomaan tähän aktionistiseen toimintapotentiaaliin.⁷ Työntekijät toimivat usein myös ohi ammattiyhdistysten, järjestivät ”villejä” palkkaliikkeitä tai lakkoja. He muodostivat erilaisia väliaikaisia organisaatioita tai sopimusyhdistyksiä, joiden nimissä ajettiin kollektiivisesti parannuksia työsuhteen ehtoihin. Varsinaisten muodollisten ammattiyhdistysten suhde ja asema tällaisissa kollektiivisissa aktioissa oli usein epäselvä ja ristiriitainen. Ne saattoivat jäädä kokokaan niiden ulkopuolelle, olla puolittain mukana tai pyrkiä muuttamaan ne ”järjestyneiksi” palkkaliikkeiksi tai työtaisteluiksi. Työsuhteissa syntyi koko ajan myös ammattiyhdistysten johtamia aktioita, joihin osallistui sekä järjestäytyneitä että järjestäytymättömiä työntekijöitä.⁸

Useissa historian ja kansatieteen alaan kuuluvissa tutkimuksissa on osoitettu, että työssä syntyi vahvoja sosiaalisia siteitä ja normeja työntekijäin välille. Monilla aloilla työ sinänsä vaati useiden työntekijäin tai ammattiryhmien välistä yhteistoimintaa. Työpaikoilla ja ammattialoilla oli vahvoja luokittelu- ja identiteettirakenteita, jotka tuottivat paitsi sosiaalista koheesiota myös ristiriitoja työntekijöiden keskuuteen. Rakennustyömaalla eri ammattiryhmät hoitivat omat tehtävänsä ja olivat samalla riippuvaisia toisten työn etenemisestä. Työntekijöiden oli tehtävä yhteistyötä myös tehdastyössä, jossa tuotan-

toprosessit olivat pitkälle mekanisoituja. Erityisesti aloilla, joilla ammatin oppi-aika oli pitkä ja sosiaalisesti säädelty, syntyi sellaisia identiteettirakenteita, jotka tekivät mahdolliseksi epämuodollisen kollektiivisen toiminnan suoraan työsuhteissa: ammattitaitoiset puusepät tai muurarit pystyivät hallitsemansa tiedon varassa vaikuttamaan työsuhteittensa ehtoihin suoraan työssä. Samoilla käsityömaista ammattitaitoa edustaneilla ammattiryhmillä oli myös muita paremmat edellytykset toimia muodollisten organisaatioiden välityksellä ja saada aikaan työsuhteen kollektiivisia sääntelyjärjestelmiä. On enemmän kuin todennäköistä, että nämä kaksi seikkaa ovat tiiviisti tekemisissä toistensa kanssa. Ammattien tai töiden oppimiseen liittyi vahva sosiaalinen ulottuvuus, joka sekä tuotti että ylläpiti eri ammattiryhmien keskinäisiä sosiaalisia normeja ja verkostoja.⁹

Työpaikoilla muodostuneet epämuodolliset sosiaaliset verkostot toimivat pääosin ”hiljaisesti”. Ne tulivat kuitenkin julki tietyissä tilanteissa, kuten esimerkiksi tulokastavoissa, joissa uusia jäseniä otettiin ryhmän sosiaalisten normien ja eettisten koodien piiriin, tai silloin kuin työelämässä tapahtui sellaisia muutoksia, jotka voitiin kokea uhkaksi totutuille käytännöille tai turvallisiksi koetuille sosiaalisille suhteille. Urakkatyöhön liittyvä kollektiivinen työtahdin sääntely paljastui silloin kun työnantaja ryhtyi muuttamaan urakkahintoja tai ottamaan käyttöön uusia palkkausjärjestelmiä. Kollektiiviset lojaalisuusrakenteet aktualisoituivat myös silloin kun tuotantoprosesseja rationalisoitiin, jolloin tehtaan johto puuttui samalla työntekijöiden keskinäisiin sosiaalisiin normeihin, joilla he olivat säädelleet kollektiivisesti työtahtia: työn tehostamisella työntekijöitä pyrittiin kannustamaan yksilöllisiin ponnisteluihin parempien ansioiden toivossa.

Ammattiin liittyvät sosiaaliset verkostot ja identiteetit olivat niin vahvoja, että ne eivät sitoutuneet pelkästään yhteen työpaikkaan, vaan ne olivat, erityisesti käsityö- ja rakennusaloilla, ennemminkin koko alan yhteistä omaisuutta. Työntekijät pystyivät tyydyttämään tarpeitaan ja ajamaan etujaan myös arkisessa työssä, ilman julkista kollektiivista toimintaa tai muodollista organisaatiota. Työhön kiinnittyneet verkostot olivat toisaalta käännettävissä suoraan julkisiksi toimijaverkostoiksi; tästä ovat osoituksena lukuisat työpaikkakohtaiset aktiot.

Suhteellisen vahvat ammatti- tai työyhteisöt, jotka pystyivät toimimaan

myös itsenäisesti työnantajaan päin, ja yksilöllisen vaikuttamisen keinot, joita työnantajat suosivat vallitsevissa työsuhteissa, olivat ongelmallisia Suomen Ammattijärjestölle ja sen jäsenliitoille, eli ”keskitetylle ammattiyhdistysliikkeelle”. Liikkeen modernisoimista ajaneet ammattiyhdistysjohtajat, ennen muuta Eero Haapalainen ja Oskari Tokoi, halusivat toisaalta heikentää järjestöjen alapuolisen ja ”järjestymättömän” toiminnan merkitystä ja toisaalta vahvistaa muodollisen organisaation asemaa työsuhteissa. He pitivät työntekijöiden itsensä ilman ammattiyhdistysten suoraa osallistumista järjestämiä palkkaliikkeitä ja lakkoja ”kehittymättöminä” ja vahingollisina ammattiyhdistysliikkeen kannalta.

Toisaalta niin kauan kuin ammattiyhdistysliikkeelle ei ollut työnantajain tunnustamaa legitimoitua asemaa työsuhteissa, se oli riippuvainen työntekijäin epämuodollisista, työhön ”uponneista” verkostoista. Työsuhteen ehtoihin voitiin vaikuttaa vain silloin ja siinä tapauksessa, että pystyttiin saamaan aikaan työsuhteen kahdenvälisen muodon ylittävä kollektiivinen aktio, joiden keskeiset resurssit olivat lyhyitä poikkeuksellisia jaksoja lukuun ottamatta järjestöjen ulkopuolella. Työsuhteet määräytyivät pääosin paikallisesti ja työpaikkakohtaisesti, jolloin ammattiliitot olivat riippuvaisia paikallisesta aktiivisuudesta, jota puolestaan suhteellisen heikot ammattiyhdistykset eivät kyenneet täysin kontrolloimaan myöskään sellaisina aikoina, jolloin järjestäytymisaste kohosi korkealle. Tämä tuli erittäin hyvin esiin Venäjän vuoden 1917 maaliskuun vallankumouksen jälkeen, jolloin järjestäytymätön toiminta tuli ammattiyhdistysliikkeen sisään: ilman järjestöjen lupaa syntyneisiin palkkaliikkeisiin ja lakkoihin osallistuneet kuuluivat liittoihin mutta toimivat niiden näkökulmasta järjestäytymättöminä.¹⁰

Naisverkostot

Jos työntekijäin sosiaalisilla verkostoilla voidaan todeta olleen merkitystä korkean ammattitaidon aloilla, jotka menestyivät muita paremmin myös muodollisten organisaatioiden rakentamisessa, niin minkälainen rooli niillä oli aloilla, joilla ei yleensä tarvittu käsityömaista ammattitaitoa ja joilla ammatillinen järjestäytyminen oli yleensä heikkoa. Tätä ongelmaa voidaan lähestyä naisvaltais-

ten alojen kautta. Varhaismodernissa työelämässä sukupuolittuneet käytännöt olivat erittäin vahvoja; naisten pääsy miehille ammattialoille tai työtehtäviin oli vaikeaa ja harvinaista.

Kun naisvaltaisia aloja on tarkasteltu perinteisestä organisaatiohistoriallisesta perspektiivistä, on päädytty usein siihen, että naiset olivat vähemmän aktiivisia kuin miehet tai että heillä ei ollut kykyä tai mahdollisuuksia vaikuttaa työsuhteittensa ehtoihin kollektiivisesti. Johtopäätöksiä on perusteltu ensinnäkin miehiä alhaisemmalla muodollisella järjestäytymisellä ja toiseksi työtaisteluiden ja työehtosopimusten vähäisyydellä naisvaltaisilla aloilla. Naisia työskenteli palvelualojen lisäksi runsaasti tehdasteollisuudessa, esimerkiksi kutoma-alalla, jossa työnantajat vastustivat työsuhteiden pariteettisia sääntelyjärjestelmiä tiukemmin kuin käsityöammateissa tai aloilla, joilla kausivaihteluiden merkitys oli suuri, kuten esimerkiksi rakennuksilla. Rakennusalalla vuoden 1905 suurlakon jälkeen tehtyjen paikallisten sopimusten piirissä oli myös erilaisissa aputehtävissä työskennelleitä naisia.¹¹

Harvemmin on kysytty, oliko naisilla sellaisia valtaresursseja, joita ammattiyhdistysliike ei tunnustanut, havainnut tai arvostanut. Työsuhteiden ja ammattiyhdistysliikkeen historiaa käsittelevästä tutkimuksesta saa naisten asemasta kuvan, jossa korostuvat yksilölliset tai ei-kollektiiviset piirteet: naiset olivat kunnollisuuden perikuvia ja koettivat selviytyä työelämässä tekemällä ahkerasti työtä rettelöinnin ja lakkoilun sijaan. Yksilölliset selviytymisen strategiat työelämässä näyttävät yleisen käsityksen mukaan olleen naisille ominaisempia kuin kollektiiviset toimintakäytännöt.¹² Naisten on arvioitu pikemminkin sopeutuneen valitseviin työelämän auktoriteettisuhteisiin kuin asettaneen niitä kyseenalaiseksi. Sopeutumisen ja alistumisen välille kannattaa kuitenkin tehdä ero. Naisten ”kunnollisuus” työsuhteissa saattoi olla osa tietoista ja kollektiivista selviytymisstrategiaa: pitämällä hyvät suhteet työnantajiin ja erityisesti työnjohtajiin naiset raivasivat esimerkiksi kutomateollisuudessa omaa aikaa ja tilaa työsuhteissa. Naiset osasivat arkipäivän politiikan aakkoset siinä missä miehetkin.

Naisvaltaisilla aloilla ei ollut kuitenkaan niin hiljaista kuin usein ajatellaan. Esimerkiksi kutomateollisuudessa oli 1900-luvun alussa useita järjestäytymättömiä palkkaliikkeitä ja työnseisauksia, joita ei ole kuitenkaan läheskään aina kelpuutettu virallisiin työtaistelutilastoihin tai ammattiliiton omiin tilastoihin,

koska ne eivät täyttäneet ”järjestyneen” aktion kriteereitä. Vaikka naisten työn kuvauksissa painottuu yksilöllinen ponnistelu, on aihepiiriä historiallisesti tarkasteltaessa tehty myös sellaisia havaintoja, jotka puhuvat vahvasti verkostonäkökulman hedelmällisyyden puolesta. Kun naiset eivät voineet tukeutua vahvoihin järjestöihin, hakivat he turvaa ja voimaa keskinäisestä yhteistoiminnasta niin työssä kuin sen ulkopuolella.

Käsitellessään naisten palkkatyötä toimeentulon lähteenä Marjatta Rahikainen tähdentää, että työväenluokan naisten selviytyminen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa lyhyiden työsuhteiden ja satunnaisten ansioiden varassa ja mahdollisesti vielä yksinhuoltajana perustui moneen tekijään. Ensinnäkin kulustaso oli äärimmäisen alhainen. Rahaa pyrittiin käyttämään mahdollisimman vähän ja tekemään itse niin paljon kuin mahdollista, olipa kyse vaatteista tai ravinnosta. Toiseksi vastavuoroisuus toimi ainakin joissakin tapauksissa. Alivuokralaissuhteet olivat usein niin pitkäaikaisia, että yhdessä asuneista naisista muodostui ”perhe”, jossa toisen ollessa työttömänä toinen lisäsi panostaan. Kolmanneksi panttilainakonttori toimi köyhien hätävarana silloin, kun rahat kerta kaikkiaan loppuivat. Esimerkiksi talvivaatteet vietiin yleisesti kesäksi panttilainakonttoriin.

Rahikainen viittaa lähemmin tarkastelemiensa Ida ja Martta Salmelan tapauksessa myös toimeentulon kannalta välttämättömiin verkostoihin, joita syntyi huolimatta siitä, että työsuhteet olivat lyhytaikaisia ja vaihtuvuus työpaikoilla oli suurta.¹³ Tuttavuuteen, naapuruuteen, työtoveruuteen, järjestötoimintaan jne. perustuneista suhdeverkostoista sai toimeentulon kannalta tärkeää tietoa – esimerkiksi vapaana olevista työpaikoista tai palkoista eri työpaikoilla – tai konkreettista apua sosiaalisen vaihdannan periaatteella. ”Aivan yksin oli lähes mahdoton selviytyä” oloissa, joista puuttuivat yhteiskunnalliset hyvinvointipalvelut. Rahikainen kiteyttää sosiaalisten suhteiden merkityksen naisten toimeentulolle seuraavasti:

”Yhteiskunnallisesta asemasta riippumatta ihmiset tarvitsivat niin arkipäivässä kuin ahdingosta selviytymiseen sukulaisten, ystävien, tuttavien, tukijoiden ja suosijoiden verkostoja. Näihin monimutkaisiin suhteisiin liittyi ystävyyttä, vastavuoroisuutta, velvollisuuksia, hyväksikäyttöä, sitoutumuksia ja vaatimuksia, nöyryyttävääkin kiittolisuudenvelkaa ja pahimmillaan alistamista ja alistumista. Mutta ennen sosiaali-turvaa ei ilman tällaisia verkostoja tullut toimeen.”¹⁴

Muissakin naisten työkuultuuria ja elämää käsittelevissä historiallisissa ja kansatieteellisissä tutkimuksissa on kiinnitetty huomiota naisten keskinäisten mutualististen käytäntöjen ja sosiaalisten verkostojen merkitykseen. Osa perheellisistä naisista hoiti kotona lapsia, yllättävän suuri osa kävi töissä säännöllisesti ja osa toimi eräänlaisena suhdannetyövoimana, joka pestattiin vanhan ammattitaidon perusteella silloin kun tehtaalla oli ruuhkaa. Perheelliset naiset olivat 1900-luvun alussa erityisesti pienillä tehdaspaikkakunnilla tärkeä työvoimareservi.¹⁵ Työssä käyvät naiset joutuivat turvautumaan eri perusteilla syntyneiden verkostojen apuun yhdistäessään työn ja perheen vaatimuksia, mutta keskinäisen avun käytännöt eivät toimineet mitenkään automaattisesti tai ristiriidattomasti: joskus apua saattoi saada ja toisinaan se jäi saamatta.¹⁶ Vastavuoroinen apu synnytti sosiaalista riippuvuutta ja keskinäistä kontrollia, jotka puolestaan olivat olennainen osa verkostosuhteita. Verkostoilla oli Januksen kasvot.

On paikallaan pohtia, mitä tällaiset naisverkostot merkitsivät kollektiivisen toiminnan kannalta: olivatko ne (pelkästään) toistensa vaihtoehtoja vai kutoutuivatko ne myös ammattiyhdistystoiminnan resursseiksi? Kiinnostavaa on, että kansainvälisessä naishistorian tutkimuksessa ryhdyttiin jo varhain, ennen kuin verkostotutkimuksesta tuli muoti-ilmiö, etsimään sellaisia selitysmalleja, jotka eivät olleet tavallisia perinteisten miesvaltaisten ammattialojen tutkimuksessa. Esimerkiksi Ruth Milkmanin toimittamassa, jo vuonna 1985 ilmestyneessä teoksessa *Women, Work & Protest. A Century of U.S. Women's Labour History* selitetään naisten "protestiliikkeiden" tai paremminkin kollektiivisen toiminnan luonnetta ja voimaa painotetusti heidän arkisilla verkostoillaan ja epämuodollisen sosiaalisen kanssakäymisen muodoillaan. Kirjoittajien katse kiinnittyy ensi sijassa työn ulkopuolella syntyneisiin keskinäisen auttamisen verkostoihin, joiden merkitys ulottui ainakin erilaisissa konfliktitilanteissa myös työn sisälle; ne toimivat yhteenkuuluvuuden yhtenä kivijalkana myös työsuhteissa. Esimerkiksi työtaisteluiden aikana tapahtumien painopiste siirtyi (lakossa olevien) työpaikkojen porttien ulkopuolelle: arkiseen selviytymiseen kotipiirissä, jolloin sukulais- ja tuttavuussuhteet ja asuinalueiden yhteisöllisyys saivat, ainakin väliaikaisesti, entistä suuremman merkityksen toimeentulon turvaamisen kannalta.

Jos miesten arkisia sosiaalisia verkostoja etsitään usein nimenomaan työn si-
sällä syntyneistä kollektiivisista rakenteista, niin naisten kohdalla myös – ja ky-
seisten tutkimusten mukaan ennen kaikkea – asuinalueilla muodostuneet sosi-
aaliset verkostot saavat suuren painoarvon. Silloin kun muodollinen ammatti-
yhdistysorganisaatio saavutti Yhdysvalloissa laaja kannatusta naisten keskuu-
dessa, näyttää se tapahtuneen niin, että liitto kohdisti toimintansa ensi sijas-
sa koteihin ja naisten arkisen elämän solmukohtiin. Naisten ammattiyhdis-
tykset tulivat työpaikoille ikään kuin ulkoa käsin, ja jos ne onnistuivat sijoit-
tumaan osaksi olemassa olevia verkostoja, oli niillä mahdollisuuksia menes-
tyä myös naisten työsuhteiden ehtojen parantamisessa.¹⁷ Tällainen lähestymis-
tapa tuntuisi hedelmälliseltä myös suomalaisten työsuhteiden historian kan-
nalta. Suomessa naisvaltaisten alojen ammattiliittojen historioita on kirjoitettu
pääosin perinteistä miehistä mallia ja organisaatiohistoriallista traditiota nou-
dattaen.

Verkostonäkökulma liike- ja perhehistorian yhdistäjänä

Perhehistoria ja sosiaalisten liikkeiden historia ovat perinteisesti olleet kauka-
na toisistaan. Perhehistoria on keskittynyt pitkälti yksityiseen sfääriin. Toisaalta
perheen ristiriitaista asemaa modernin yhteiskunnan perusyksikkönä on poh-
dittu vilkkaasti eri tieteenaloilla.¹⁸ Pirjo Markkola on osoittanut, että teollistu-
minen ja perhe kietoutuivat Suomessa 1800-luvun lopulla tiiviisti osaksi työvä-
enkysymystä. Perhe-elämään liettiin aikalaieskustelussa vahvoja yhteiskun-
nallisia merkityksiä: ”työläisperhe ymmärrettiin keinoksi rakentaa siveellinen
selkäranka paitsi työläisille itselleen myös koko yhteiskunnalle”. Työväenliike
katsoi kapitalismin hävittävän työläisperheet, koska se ajoi naiset ja lapset an-
siotöihin ja koska pitkien työpäivien vallitessa ei perheelle jäänyt yhteistä aikaa.
Perheiden ahdinkoa voitiin työväenliikkeen mielestä lievittää tekemällä sosiaa-
lisia reformeja, lyhentämällä työaikaa, parantamalla palkkoja ja kohentamalla
asuinoloja.¹⁹ Yhteiskunnallisen toimijan asema lankesi työväenliikkeelle, mutta
harvemmin on kysytty, mikä oli perheen asema liikkeessä.

Ammattiyhdistysliikkeen kannalta perhehistoria on relevantti näkökulma
erityisesti silloin kun tarkastellaan perhetaloutta, sitä moniaineksista ja usean

perheenjäsenen panoksesta muodostunutta kokonaisuutta, jolla hankittiin jokapäiväinen toimeentulo ja jonka varaan rakennettiin tulevaisuuden suunnitelmia. Liike otti perhetalouden realiteetit monella tavalla huomioon omassa toiminnassaan.

Moderni ammattiyhdistysliike pyrki rationalisoimaan työläisperheiden taloudenpitoa ja elämäntapaa. Työläisperheille suositeltiin 1900-luvun alussa jopa talouskirjanpitoa, jotta tulot ja menot pysyisivät tasapainossa. Ammattiyhdistysjohtajat ajattelivat, että järkipäisesti omaa talouttaan hallitsevat työntekijät pystyivät osallistumaan rationaaliseen luokkataisteluun, jossa taloudelliset kannattavuuslaskelmat, kustannusten ja hyötyjen kalkylointi, saivat sijaa vastapainona spontanismille ja erityisen pahana peikkona pidetylle syndikalismille. Rationaalinen ammattiyhdistysliike kavahti kaikenlaista vaistonvaraisuutta.

Ammattiyhdistysliikkeessä ajateltiin selvästi myös omaa etua: toimeentulon minimirajoilla elävät työntekijät saattoivat pitää liittojen jäsenmaksuja ylivoimaisina erityisesti silloin, kun perheen talous ei ollut tasapainossa kroonisen epävarmuuden oloissa. Agitaatioteksteissä jäsenmaksut pyrittiin esittämään sijoituksina tulevaisuuteen eikä kuluina, jotka olivat pois perheen vähäisistä talousvaroista. Eero Haapalainen mielestä ammattiyhdistyksen jäsenkirja on työntekijän ”parhain osake”, sillä ”se tuo moninkerroin omistajalleen sen, mitä järjestön hyväksi maksetaan”.²⁰ Sen sijaan jättäytymistä järjestöjen ulkopuolelle ei pidetty rationaalisena, kustannuslaskelmiin perustuvana tekona, vaan osoituksena alhaisesta tietoisuustasosta, ”itsetiedottomuudesta”.

Ammattiyhdistysliike harrasti erityisesti ensimmäisen maailmansodan aikana kotiagitaatiota, jossa voitiin vedota työntekijäin henkilökohtaisiin tarpeisiin ja tehdä samalla ammatillisesta järjestäytymisestä koko perhettä koskeva asia. Talosta taloon kiertäneet agitaattorit uskoivat, että juuri kotiloissa oli mahdollista osoittaa ammatillisesta järjestäytymisestä koituvat taloudelliset hyödyt ja voittaa perheen taloudenhoidosta vastanneet työläisvaimot miestensä järjestäytymisen puolelle. Ammattiyhdistysliikkeessä arvioitiin, että työläisvaimot asettivat esteitä miestensä organisoitumisen tielle: he pelkäsivät jäsenmaksuita koituvia kustannuksia ja järjestäytymisestä aiheutuvia riskejä, ennen muuta työpaikan menetystä.²¹

Moderni ammattiyhdistysliike pyrki perustelemaan omaa tarpeellisuuttaan sillä, että se pystyi palkankorotusten, työehtosopimusten ja apukassojen avulla sekä parantamaan että vakauttamaan työläisperheiden toimeentulon tasoa. Ammattiyhdistysten hankkimien pysyvien sääntelyjärjestelmien, kuten työehtosopimusten, ansiosta työntekijät saattoivat suunnitella taloudenpitoaan pitkällä tähtäimellä, oppia hallitsemaan tulevaisuutta. Ammattiyhdistysliikkeen saavutukset voitiin kuitenkin menettää pahantapaisella elämäntavalla ja huoltomalla rahankäytöllä. Toisaalta suunnitelmallisella taloushoidolla työläisperheet saattoivat luoda edellytyksiä kollektiiviselle toiminnalle, erityisesti työtaisteluille, joiden rahoituksesta työntekijät kantoivat itse päävastuun. Ammattiliittojen lakkokassoista saatu tuki oli 1900-luvun alussa yleensä minimaalista. Sen symbolinen arvo oli rahallista arvoa merkittävämpää. Kaiken kaikkiaan perheen elämänhallinnan keinojen tuli olla linjassa ”uusaikaisen” ammattiyhdistysliikkeen menettelytapojen ja tavoitteiden kanssa.

Suomessa on tutkittu perhetaloutta enemmän sosiaalishistoriallisesta näkökulmasta kuin toimijaperspektiivistä. Perhetalous on ollut yksi näkökulma työläisten sosiaalisen aseman tutkimuksessa. Perheen toimeentulo perustui 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa perhepalkkaperiaatteen mukaisesti pääosin perheenisän ansiotuloihin, mutta yhtäältä toimeentulon epävarmuus ja toisaalta ansioiden alhaisuus aiheuttivat sen, että muut perheenjäseneet joutuivat osallistumaan jokapäiväisen toimeentulon hankkimiseen, ainakin ajoittain. Työläisvaimot ja lapset kantoivat kortensa kekoon lukuisilla eri tavoilla. Pirstaleisten ansiotulojen lisäksi työläisperheet tukeutuivat sukulaisien apuun.²² Kansainvälisessä tutkimuksessa muun muassa Tamara Hareven on painottanut suvun merkitystä kaupunkityöntekijöiden sosiaalisen turvallisuuden lähteenä, ja sillä oli erityinen merkitys perhekiäisten tai teollisen epävarmuuden olosuhteissa. Vanhempien ja lasten välinen vaihdanta oli luonteeltaan molemminpuolista ja pitkäkestoista, ulottuen aina vanhuusturvaan saakka.²³ Pirjo Markkola kiteyttää tamperelaisten työläisperheiden selviytymisstrategioiden lähtökohtia seuraavasti:

"Perheet turvautuivat kaikkien perheenjäsenten ansiotuloihin. Naisilla oli monenlaisia tienestejä, mutta he pystyivät miltei poikkeuksetta tuomaan kotiin vain lisätuloja. Lapset vetivät vanhempiansa talouden tiukille, mutta samalle he olivat taloudellinen resurssi ja jopa investointi, jonka avulla voitiin niukkaa toimeentuloa jossain vaiheessa kasvattaa."²⁴

Kriisiajat paljastavat sellaisia vaihtoverkostoja, joilla perheet yrittivät suojautua riskeiltä. Sakari Saaritsa on "suurten" kriisi-ilmiöiden, kuten lama- ja sota-aikojen ja pitkien työtaisteluiden, yhteydessä pystynyt osoittamaan sellaisia käytäntöjä, joilla perheet pyrkivät vähentämään riskeille altistumista, jakamaan niiden kustannuksia ja hajauttamaan voimavaroja siten, että perheen toimeentulo ei lepäisi vain yhden tukijalan varassa. Sosiaaliset verkostot eivät olleet mikään takuuvarma vakuutus pahojen päivien koittaessa. Olennaisia olivat vastavuoroiset suhteet sellaisten ihmisten välillä, joita taloudelliset heilahtelut koettelivat eriaikaisesti. Paikallisuuteen kytkeytyneet verkostot eivät aina täyttäneet tätä ehtoa. Sen sijaan monille paikkakunnille ja useisiin ammatteihin hajautuneet perheenjäsenet saattoivat muodostaa sellaisen verkoston, "jolla oli itse asiassa erityisen hyvät edellytykset toimia vakuutuksena". Maaseudulta tehdaspaikkakunnille muuttaneet pitivät yllä kaupungin ja maaseudun välistä epävirallisten suoritteiden vaihtoa. Kaupunkilaiset saattoivat saada maaseudulta muun muassa elintarvikkeita. He puolestaan välittivät maalta työn hakuun tuleville sukulaisilleen tietoja työpaikoista tai tarjosivat asunnon, ja ylipäänsä auttoivat ja opastivat näitä sopeutumaan uuteen ympäristöön.²⁵

Perheen ja suvun merkitystä on sivuttu jonkin verran myös liike tutkimuksessa, mutta asia kaipaasi lisävalaistusta erityisesti verkostonäkökulmasta. Tuoreessa Jan Kokin toimittamassa teoksessa *Rebellious Families* (2002) pohditaan erilaisten tapaustutkimusten kautta perhetalousstrategioiden (*household strategies*) ja kollektiivisen toiminnan suhdetta 1800- ja 1900-luvulla. Kirjoittajat asettavat tärkeän kysymyksen: mikä merkitys esimerkiksi ammattiyhdistystoiminnalla ja yleensä erilaisilla kollektiivisen toiminnan muodoilla oli työläisperheiden arkisessa selviytymisessä? Minkälaisiin keinoihin työläisperheet tukeutuivat järjestäessään toimeentuloaan ja mikä oli näiden keinojen keskinäinen suhde erilaisissa yhteiskunnallisissa tilanteissa? Tekijöitä kiinnostaa erityisesti se, mistä syistä ja millä tavalla työntekijät osallistuivat kollektiiviseen toimintaan joko muiden strategioiden sijaan tai rinnalla.

Teoksessa pyritään selittämään kollektiivisen toiminnan tarvetta, sen mahdollisuuksia ja rajoja arjesta käsin, jolloin erilaiset sosiaaliset verkostot ja muodollisen organisoitumisen muodot asettuvat osaksi toimeentulon turvaamisen kokonaisuutta. Perhetalousstrategioilla kirjoittajat eivät tarkoita niinkään sitoutumista vahvaan suunnitelmallisuuteen vaan ensisijassa perheen jäsenten välillä käytävää jatkuvaa neuvottelua eikä se sulje pois tilannetta, jossa toisten perheenjäsenten suunnitelmat ovat ristiriidassa toisten jäsenten tavoitteiden kanssa. On myös syytä painottaa, että kaikki perheen jäsenten toimet eivät kuulu perhetalousstrategian piiriin vaan ainoastaan ne, jotka on tarkoitettu suoraanaisesti parantamaan kotitalouden hyvinvointia.²⁶

Perhetalousstrategioiden ja kollektiivisen toiminnan välinen yhteys on tuskin kovin suoraviivainen. Tärkeää on kuitenkin tarkastella kollektiivista toimintaa suhteessa erilaisiin perhetalousstrategioiden kombinaatioihin, jossa erilaiset keinot muodostavat enemmän tai vähemmän sattumanvaraisen kokonaisuuden. Olisi kuitenkin ylitulkintaa, jos ajateltaisiin että perheet toimivat kaikissa tilanteissa rationaalisen valinnan mallin mukaisesti; työläiselämään sisältyi paljon myös sellaisia sosiaalisia pakkoja, jotka rajoittivat valinnan vapautta. Työntekijät ottivat erilaisissa arkeen liittyvissä ratkaisuissaan huomioon omassa yhteisössään vallitsevia sosiaalisia normeja, moraalikoodeja, kunnia- ja arvokuuskäsityksiä. Silti on hyvin todennäköistä, että työläisperheissä tehtiin eräänlaisia kustannuslaskelmia tulojen ja menojen suhteesta ja arvioitiin erilaisten selviytymisstrategioiden sisältämiä riskejä; tässä yhteydessä myös ammattiyhdistysliikkeen jäsenmaksut tai osallistuminen työtaisteluun tulivat harkittavaksi. Perheitä ei voida kuitenkaan tarkastella erillisenä yksikkönä vaan osana laajempia sosiaalisia verkostoja, joihin ne olivat erilaisilla siteillä kiinnittyneet.

Tuntuu siltä, että perhetalousstrategioilla voidaan selittää enemmän erilaisen kollektiivisten aktioiden – erityisesti pitkien työtaisteluiden – kulkua kuin niiden syntyä. Perhetalouden näkökulma vaatii tuekseen historiallis-rakenteellisten ja tilannetekijäin analyysiä²⁷, jotta voitaisiin arvioida perheen asemaa ja merkitystä ammattiyhdistysliikkeen toiminnan kannalta. On kuitenkin todennäköistä, että mitä paremmin perheet olivat varautuneet pahan päivän varalle, mitä laajemmat henkilökohtaiset verkostosuhteet sen jäsenillä olivat ja mitä enemmän heillä oli erilaisia keinoja tuoda lisiä perheen toimeentuloon, sitä pa-

remmin perheet kykenivät selviytymään esimerkiksi työtaisteluista ja ottamaan muutoinakin riskejä arkisessa elämässään. Perheen sisäiset ristiriidat saattoivat toisaalta vaikuttaa siihen, miksi jättäytyttiin ammattiyhdistysliikkeen tai kollektiivisen toiminnan ulkopuolelle.²⁸

Erilaisten sosiaalisten verkostojen kautta toteutuneet perhetalousstrategiat ovat yhtä kaikki tutkimisen arvoisia myös sosiaalisten liikkeiden näkökulmasta. Ne tuskin syrjäyttävät sellaisia selityksiä, jotka perustuvat poliittisen joukko-liikkeen tai kausivaihteluiden merkitykseen suomalaisissa 1900-luvun alun työ-suhteissa, mutta epäilemättä niiden avulla on mahdollista syventää ja tarken-taa ammattiyhdistysliikkeen historiallista analyysiä. Sosiaalisten verkostojen ja kollektiivisen toiminnan sisällyttäminen perhehistorian ohjelmaan tuntuu se-kin perustellulta ja alan tutkimusta rikastuttavalta ajatukselta.

Viitteet

- ¹ Ks. Ilmonen, Kaj & Siisiäinen, Martti (toim.): Uudet ja vanhat liikkeet. Vastapaino. Tampere 1998.
- ² Vrt. Ilmonen, Kaj: Uudet ja vanhat yhteiskunnalliset liikkeet. Ilmonen, Kaj & Siisiäinen, Martti (toim.) 1998, 15-17.
- ³ Alapuro, Risto: Sosiaaliset verkostot ja kollektiivinen toiminta. Ilmonen, Kaj & Siisiäinen, Martti (toim.) 1998, 335-336.
- ⁴ Melucci, Alberto: The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. Social Research 52/1985, 800; Melucci, Alberto: Challenging codes. Collective action in the information age. Cambridge University Press. Cambridge 1996, 6, 99-100; Alapuro 1998, 337-338.
- ⁵ Teräs, Kari: Arjessa ja liikkeessä. Verkostonäkökulma modernisoituihin työelämän suhteisiin 1880-1920. Bibliotheca Historica 66. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001 [a]; Lüdtke, Alf: Eigenn – Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus. Ergebnisse Verlag GmbH. Hamburg 1993; Lüdtke, Alf: Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. Van der Linden, Marcel (ed.), The End of Labour History. International Review of Social History. Supplement 1, (38)/1993.
- ⁶ Ks. Griffiths, Trevor: The Lancashire Working Classes, c. 1880-1930. Oxford Historical Monographs. Clarendon Press. Oxford 2001.
- ⁷ Kettunen, Pauli: Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918-1930. Historiallisia Tutkimuksia 138. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1986.
- ⁸ Teräs 2001 [a], 238-275.
- ⁹ Ks. mm. Teräs, Kari: "Oppi oli varastettava". Ammattiin sosiaalistuminen 1900-luvun vaihteessa. Anttila, Anu-Hanna & Suoranta, Anu: Ammattia oppimassa. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. Väki voimakas 14. Vantaa 2001 [b].
- ¹⁰ Kettunen 1986; Teräs 2001[a]; Kettunen, Pauli: Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia 189. Vammala 1994; Kettunen, Pauli: Miksi toista työmarkkinaosa-puolta kutsutaan liikkeeksi? Kaj & Siisiäinen, Martti (toim.) 1998, 101-135.
- ¹¹ Teräs, Kari: Paikallisten työmarkkinasuhteiden kausi. Ammattiyhdistykset ja työsuhteiden sääntely Turussa 1880-luvulta 1950-luvulle. Turun maakuntamuseo. Turku 1995, 127-134, 156-164.
- ¹² Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tarja (toim.): "Työllä ei oo kukkaan rikastunna". Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 176. Helsinki 2001.
- ¹³ Ks. myös Lähteenmäki, Maria: Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910-

- 30-luvun Suomessa. Suomen Historiallinen Seura. Bibliotheca Historica 2. Helsinki 1995, 128-139.
- ¹⁴ Rahikainen, Marjatta: Herrasväki, työväki ja palkkatyö toimeentulon lähteinä kaupungeissa. Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tarja (toim.) 2001, 138-141.
- ¹⁵ Naisten työssäkäynnistä käydystä keskustelusta, ks. Lähteenmäki 1995, 47-61; Suoranta, Anu: Lama iski – naiset töihin! 1930-luvun lama ja naisten työmarkkina-asema. Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tarja (toim.) 2001, 146-160; Suoranta, Anu: Työmarkkina ja lama. Onko sukupuolella väliä? Blomberg, Helena & Hannikainen, Matti & Kettunen, Pauli (toim.): Lamakirja. Näkökulmia 1990-luvun talouskriisiin ja sen historiallisiin konteksteihin. Kirja-Aurora. Turku 2002, 107-127.
- ¹⁶ Ks. Bourke, Joanna: Working-Class Cultures in Britain 1890-1960. Gender, Class and Ethnicity. Routledge. London and New York 1994, 138-155, 159-163, 169.
- ¹⁷ Milkman, Ruth (ed.): Women, Work & Protest. A Century of U.S. Women's Labour History. Routledge & Kegan Paul. Boston 1985.
- ¹⁸ Häggman, Kai: Johdatus perhehistoriaan. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 11. Helsinki 1996, 61-64.
- ¹⁹ Markkola, Pirjo, Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia 187. Helsinki 1994, 30-38.
- ²⁰ E(ero). H(aapalainen).: Ammattiyhdistys. Työnjuhla II (1912), 12-13.
- ²¹ Ks. samankaltaisesta ajattelusta Hollannissa, Wels, Henk: The Trade Union as Survival Strategy. The Case of Amsterdam Construction Workers in the First Quarter of the twentieth Century. Kok, Jan (ed.), Rebellious Families. Household Strategies and Collective Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Berghahn Books. New York/Oxford 2002, 140-141, 151-152.
- ²² Ks. Markkola 1994, 91-130.
- ²³ Hareven, Tamara K.: A Complex Relationship: Family Strategies and the Process of Economic and Social Change. Friedland, Roger & Robertson, A.E. (eds.): Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society. New York 1990, 215-244.
- ²⁴ Markkola 1994, 104.
- ²⁵ Saaritsa, Sakari: Riskieltä suojaavat verkostot. Epävirallinen apu maaseudun teollisuusyhteisön muistitietossa kriisiaikoina 1900-1950. Blomberg, Helena & Hannikainen, Matti & Kettunen, Pauli (toim.): Lamakirja. Näkökulmia 1990-luvun talouskriisiin ja sen historiallisiin konteksteihin. Kirja-Aurora. Turku 2002, 195-232 (sit. s. 200). Ks. myös Saaritsan artikkeli tässä kokouelmassa.
- ²⁶ van der Linden, Marcel: Introduction. Kok (ed.) 2002, 4-5; kotitaloudesta, ks. myös Smith, Joan, Wallerstein, Immanuel & Evers, Hans Dieter (eds.), Households and the world-economy. Explorations in the world economy. Volyme 3. Sage. Beverly Hills 1984.
- ²⁷ Eyerman, Ron & Jamison, Andrew: Social Movements. A Cognitive Approach. Polity Press. Cambridge 1991, 64.
- ²⁸ Rutten, Rosanne: High-Cost Activism and the Worker Household. Interests, Commitment, and the Costs of revolutionary Activism in a Philippine Plantation Region, Kok (ed.) 2002, 167-173; van der Linden, Marcel: Conclusion. Kok (ed.) 2002, 230-242; Saaritsa 2002, 210-213.